

ÖTÜKEN VE ÖTÜKEN ADI ÜZERİNE

Adem AYDEMİR*

Öz

Bu makalede, Ötüken'in yeri belirlendikten sonra, burasının kutsiyeti ve bu kutsiyetin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ötüken adının Moğollarda Yer Tanrısı ve kadın Şaman demek olan 'Etugen' ile ilgili olmadığı, bu adın, Türkçe'de 'dua, rica, talep' anlamlarına gelen 'ötü' kelimesine, Doğu Türklerinde 'şehir' anlamına gelen 'ken' ekinin ilâve edilmesiyle kurulduğu, bunun manasının da 'dua şehri/dua edilen şehir' anlamında olduğu, 'Ötüken Yış'ın ise 'Yeşil Ötüken' demek olduğu savunulmuş ve önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ötüken, Türkçe, Moğolca, Soğdça, Dua, Dua Şehri, Yeşil Ötüken.

Abstract

Ötüken And On The Name Of Ötüken

In this article, after determining the place of Ötüken, this is the reason for the holiness and holiness were investigated. Ötüken name Mongols in the Earth goddess, and female Shaman say that 'Etugen' not related to this name in Turkish 'prayer, request, demand' which means 'ötü' word, the Eastern Turks 'city' which means 'ken' attachment apposition to occur, that's the meaning of the 'prayer for the city/the city of prayer' in the sense that, 'the Ötüken Yışs', 'Green Ötüken' and defended his proposal was meant.

Key words: Ötüken, Turkish, Mongolian, Soğds, Pray, Pray For The City, Green Ötüken.

Türklerin kutsal mekânı Ötüken, matematiksel konum olarak 47° kuzey paraleli ile 101° doğu meridyenlerinin çakıştığı yer olarak tarif edili-

* Balıkesir Merkez-Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

yor.¹ Matematiksel konumu bu şekilde tarif edilen Ötüken, Türkolog A. von Gabain'in dediğine göre, güneyinde Hangay (Hsün-chi) Dağı, kuzeyde ise Tamır ırmağı ile çevrelenmiş doğal savunma kalesi durumunda olan bir yayladır.² F. Sümer ve Fuzuli Bayat'a göre ise Ötüken, şimdi Moğolistan'da Hangay sıra dağlarının doğu kesiminde Orhun ve Tamır Irmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerde, Uygurların başşehri olan Ordu Balık'ın az güneyinde bulunmaktadır.³ Bu konuda son zamanlarda görüş beyan eden Saadettin Gömeç'e göre de, 'il idare edilecek yer' olarak gösterilen bu yerin tek bir nokta olmaması, bunun geniş bir coğrafi mekânı ifade etmiş olması gerekir.⁴ Ötüken'in yeri konusundaki en yeni çalışmayı yapmış olan Erhan Aydın geniş bir kaynakça ve yazıtlardaki bilgilerin dikkatli bir incelemesi ile konu üzerinde yeni önerilerde bulunmuş, Ötüken'in yerini de, bugünkü Moğolistan'ın Zavhan-Aymak sınırları içerisinde bulunan ve 4021 m. yükseklikteki Otgon Tenger dağı civarı olarak tespit etmiştir.⁵

Gök Türklerin başkenti olan Ötüken bölgesinde başlıca üç ırmak vardır. Bunlardan Orhun Irmağı, şehrin güneyine bitişik dağlardan çıkıp kuzey-doğuya doğru, Tamır Irmağı, şehrin batısından geçerek kuzeye doğru, Kurban Tamır Irmağı ise kuzey doğuya doğru akardı. Bu ırmakların her üçü de, başkentin yaklaşık 48 km (30 mil) kadar kuzeyinde bulunan bir yerde birleşerek büyük Selenga nehrini oluştururdu.⁶ Orhun ve Tamır ırmaklarının baş kısımları, Türklerin ve hattâ bütün Orta Asya halklarının en kutsal yeri sayılan Ötüken bölgesini çeviriyordu.⁷ Kitabelerde yalnız 'Iduk Ötüken' ve 'Tamıg Iduk Baş' kutsal olarak görülüyor. Bunlardan ilki, kağanlık merkezi, diğeri ise Tanrıya kurbanlar sunulan ve bir ziyaretgâh durumunda olan Tamır suyunun kaynağıdır.⁸

Güneyinden Hangay Dağı, kuzeyden de Tamır ırmağı ile sarılmış olan Ötüken yaylaları, tabii ve yüksek bir kale vaziyetinde idi. Yaylanın bu vaziyeti, müdafaasını kolaylaştırdığı gibi, orada hâkim olan kuvvetin etrafa nüfuz ve tesirini de kolaylıkla temin ediyordu. Onun için bu dağ diğer bütün uruğ ve milletler için daima önemli bir devlet merkezi, yaz için gayet iyi bir yayla ve tehlikeli zamanlarda da mükemmel bir korunma yeri

¹ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 3, n. 9, Ankara, 1993; *İslâm Ansiklopedisi*, "Türkler" Mad. c. 12/2, M.E.B. Yayınları, s. 166.

² A. von Gabain, "Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler 682-742", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, (Çev: Saadet Ş. Çağatay), c. 2, sayı 5, s. 687, yıl 1944.

³ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 3, n. 9; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi II*, s. 42, İstanbul, 2007.

⁴ Saadettin Gömeç, "Ergenekon", *Orkun Dergisi*, sayı 79, s. 2, yıl 2004.

⁵ Erhan Aydın, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, c. 2-4, s. 1267, güz 2007.

⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 79, Ankara, 1988.

⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 80-81.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 303, İstanbul, 2005.

idi. Ötüken dağının bu fevkalâde vaziyeti buraya eller gözünde tarih boyunca süren büyük ehemmiyet kazandırmış ve Türklerde bu dağın kutsiyet ocağı ve mukaddes ruhun ikametgâhı olduğu kanaâtini doğurmuştu.⁹ Yani Ötüken, Çin'e taarruz eden bozkır orduları için bir üs ve mühimmat merkezi olması sebebiyle olduğu gibi, burasının savunulması için de önemli olmuştur.¹⁰

Ötüken, iktisadî ve stratejik konumu sebebiyle Hun devletinin başkenti olmuş, hem birinci hem de ikinci Gök Türk İmparatorluğunun başkenti ve kutsal vatan sembolü durumuna gelmiş, ayrıca Uygur Türk devleti ile Cengiz devletine de başkentlik yapmıştı. Orhun-Yenisey yazıtlarında ormanlık ve dağlık bir yer olarak belirtilen Ötüken Aşına boyunun tözü olmalıdır.¹¹ Gök Türklerde, tabiat ruhları yazıtlarda görüldüğüne göre 'yer-su'lar diye anılıyordu. Bu tâbir 'yer-suv' şekliyle Uygurlarda da vardı ve bu 'yer-sular' kutsal 'ıduk' yani mübarek ve mukaddes sayılıyordu.¹²

Orhun ırmağının kaynağına yakın yerdeki Ötüken yöresi anlaşıldığına göre, sulak, çayırılık, her bakımdan hoş bir yerdi.¹³ Bahaeddin Ögel'e göre ise aslında Gök Türklerin başkenti olan Ötüken bölgesi ıssız, tabiat şartları bakımından çok verimsiz dolayısıyla çok sayıda insanın barınamayacağı bir yerdeydi.¹⁴ Ötüken'in bulunduğu yerler, Batı Gök Türklerinin Tanrı Dağları'ndaki yaylaları ve ovaları ile karşılaştırıldığında, bu ünlü başkent çok verimsiz bir yer olduğu açık olarak görülebilir. Hattâ bu sebeple Ötüken etrafındaki yerlerde, büyük şehirlerin ve medeniyetlerin kurulmuş olmasını beklemek yersizdir. Ancak, başkent Ötüken Bölgesi'nin, askerî strateji bakımından önemli bir yeri vardı. Ötüken Bölgesi Büyük Gök Türk devletinin Çin ile olan bağları bakımından çok önemli bir bölgedir. Ötüken'in güney-doğusundan Gobi çöllerinin içlerine doğru uzanan Altay Dağları'nın bir ucu, Çin'e gitmek için güzel bir sıçrama tahtası vazifesi görüyordu. Özellikle abidelerin bulunduğu Koşo-Çaydam bölgesi, geçmişte olduğu gibi, bugün bile stratejik bir öneme sahiptir. Burası Orhun Havzasının doğudan giriş kapısı olduğu gibi, Çin'den gelecek tehlikelere karşı da ilk engelin olduğu yer durumundadır.¹⁵ Belki

⁹ A. von Gabain, "a.g.m.", s. 687.

¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 110, İstanbul, 1981.

¹¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 42.

¹² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 303.

¹³ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 3.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 206, Ankara, 1979.

¹⁵ Faruk Sümer, "Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 32, 1989, s. 4; Faruk Sümer, "Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) II", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 33, yıl 1989, s. 4; Ahmet Taşağıl, "Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 65, Nisan 1990; Saadettin Gömeç, "Göktürklerde Ordu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 141, s. 32-33, 1998; H. İhsan Erkoç, "Askerî Tarih Açısından Köl Tigin", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, Sayı: 1, s. 203-226, 2006.

bu stratejik önemi Ötüken'e bütün tarih boyunca önemli bir yer kazandırmıştır.¹⁶

Bir mekânın iktisadi veya stratejik ya da her ikisi bakımından istenilen bir yer olması o mekânı tek başına kutsal yapmaya kâfi değildir. Bu bakımdan Ötüken bölgesinin kutsal bir yer sayılmasının, Orta Asya inanç ve mitolojisine dayanan birçok nedenleri olmalıdır. VII. asırda bütün Türk boyları ve Gök Türk imparatorluğuna bağlı yabancı boylar için Ötüken dağının ve ormanlarının kült olduğu gerek Gök Türk yazıtlarından gerekse daha sonraki Uygur yazıtlarından¹⁷ anlaşılmaktadır. Gök-Türkler gerçekten zamanımıza öyle yazıtlar hediye etmişlerdir ki bunlar yalnız onların hayat düzenini öğrenmek bakımından çok önemli olmakla kalmamış, birbirini takip eden fikir ritimleri halinde, âdeta sanatkârane bir surette kendi âlemlerinin hayata, ölüme, muharebeye ve teşkilâta ait tasavvurlarını ve düşüncelerini dile getirmişlerdir. Ancak Orhun Bölgesinde Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına dikilmiş olan bu yazıtlar, daha çok 'İl Bengüsü' yani devlet yazıtları olduğundan bunlarda halk inanışlarının ve geleneklerinin izlerini aramak doğru bir yaklaşım değildir. Bu yazıtlar zaman zaman Türk milletinden söz açarken bütün Türkler için 'Ötüken Yış Budun' (Kutsal Ötüken Ormanının Milleti) diyorlardı. Orhun Bölgesi'nin Orta Asya'nın en kutsal yeri olduğundan şüphe yoktur. Yazıtlarda görüldüğü gibi Gök Türkler bu bölgeye Ötüken adını veriyor. Hunların başkenti 'Ejderler' şehri, Gök Türklerin 'Ötüken'i, Uygurların 'Ordu-Balığ'¹⁸ ve Avarlar'ın başkenti, Cengiz İmparatorluğunun 'Kara Kurum'¹⁹ adlı başkentleri hep bu havza içindeydi. Uygur başkenti Ordu-Balığ uzun zaman Orta Asya tarihindeki büyük ününü kaybetmemişti.

Yazıtların ifadesinden anlaşıldığına göre Ötüken cihanın bir merkeziydi. Bir cihan devleti olma amacıyla olan Türk devletinin merkezi de cihanın merkezinde olmalıydı. Dolayısıyla Orta Asya'yı hakimiyeti altına alan bir devlet başkent olarak Ötüken'i seçmek zorundaydı. Çünkü, burası kutsal bir yerdi. Tanrı'nın dünyaya, dünyanın da Tanrı'ya en yakın olduğu yer burasıydı.²⁰ Orta Asya egemenliği ancak bu görevi yerine getirmekle tamamlanabilirdi.²¹

¹⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 78, 278; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 275.

¹⁷ Tengride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kağan (Bögü Kağan) adına 759/60 yılında dikilen 'Şine Usu Yazıtı'nda geçen 'Ötüken tegresi', 'Ötüken irin', 'Ötüken yış' ibareleri Gök Türk yazıtlarında Ötüken ile ilgili ibarelerden çok da farklı değildir.

¹⁸ Ordu-balık, Mo-yen Çur Kağan tarafından yaptırılmıştır. Erhan Aydın, "Bay-balık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler", *Turkish Studies*, c. 3-4, yaz 2008.

¹⁹ Kara-kurum Orhun vadisinde, Uygur şehri Ordubalık yanındaki "Kut Dağı" idi. Emel Esin, "Orduğ-Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, s. 139, n. 9, 1968.

²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 278; *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 381.

²¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 15.

Sibirya ve Çin mitolojisine göre, 'yerin, gökle birleştiği' bazı kutsal bölgeler ve dağlar vardı.²² Dağ ve daha eski çağlarda orman, hayat ile ölümün birleştiği, sonsuzluğun tahakkuk ettiği yer olmuştur.²³ Gökle yerin birleştiği nokta olması dolayısıyla 'dağ' dünyanın merkezidir ve büyük bir ihtimalle dünyanın en yüksek yeridir. Bu nedenle kutsal bölgeler, kutsal yerler, tapınaklar, saraylar, kutsal şehirler dağlarla özdeşleştirilmiştir ve merkezdirler.²⁴ Dağ kültü çok eski çağlardan beri muhtelif uluslarda bulunduğu malûm olan cihanşümül bir kùltürdür. Eski Yahudiler Sina dağını, Araplar Arafat dağını, Yunanlılar Olimpos'u, Hintliler Himaliya'yı, Moğollar Burhan-Haldun'u takdis etmişlerdir.²⁵ Bu bakımdan kutsal yerler, Türk toplulukları için de sadece sıradan taşlar, kaya, pınar, dağ, çay değildir. Bunların özellikleri kutsal dinî merkez olmalarından gelir.²⁶ Üç bölge prensibi, kökünü üç zaman kanunundan almıştır. Bu üç bölge, Gök, Yeryüzü ve Yeraltıdır. Ötüken evrenin merkezinde bulunmakta olup, üç zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek, üç kozmik bölge yani, yer, gök ve yer altı burada kesişmektedir.²⁷

İnsanlar hangi inanç sistemine mensup olurlarsa olsunlar tarihin her döneminde Tanrı'ya ulaşmak, Tanrı'yla ilişki kurmak, dua etmek, yakarmak amacıyla belirli mekânları kendilerine vasıta kılmışlar ve bu alanları da kutsal saymışlardır. Yazıtlardan 'yoğ' yâni ölümlere yapılan merasimin ancak Ötüken dağ yaylalarında yapılmış olduğu anlaşılıyor. Eski Türk inanç sistemine göre Tanrı'ya yakın olarak kabul edilen yerler hayatın başladığı yerler olarak kabul edildiği gibi, aynı zamanda mezar alanı olarak da kullanılmıştır.²⁸

Kutsal olarak algılanan alanlar, yaşanan dünya ile ruhanî dünya arasında bir geçiş bölgesi²⁹ olarak kabul edilmiş, buralar dünyadan ziyade diğer dünyayı temsil eden mekânlar olmuştur. Bu dünyada öbür dünyayı hatırlatan, Tanrı'ya ulaşmada vasıta olarak kullanılan bu alanlarda yılın belirli dönemlerinde Tanrı'ya bağlılık göstermek ve Tanrı'ya ulaşmış (ölmüş) ataların ruhları için kurbanlar kesilmiş diğer dinî faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

²² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 278.

²³ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 227.

²⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihinine Giriş*, (çev. Lale Arslan), s. 114, İstanbul, 2003.

²⁵ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, c. II, s. 253, Ankara, 1998; *(Makaleler) Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 48, n. 53, Ankara, 1986; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, 423 vd.; Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü" *Folklor/Edebiyat Dergisi*, c. 12, sayı 46, yıl 2006-2.

²⁶ Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 78, İstanbul, 2007.

²⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 424.

²⁸ Reşat Ekrem Koçu, "Dağ Başındaki Garip Mezarlar", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 140, s. 43, Ağustos 1998.

²⁹ 'öt' kökünün bir manası da delik, çukur, geçit demektir. DLT I, 176, II, 44 III, 30, 263; K.K. Yudahin, *Kırgız Türkçesi Sözlüğü*, c. II, s. 616-617, Ankara, 1998.

Ch'i-tan'lar Kuzey Çin'deki Hei-shan dağı bir ölüm dağı olarak kabul ederlerdi. Onların inançlarına göre insan ölünce ruhları bu dağa gidermiş. Bunun için her yıl bu dağa kurban adarlarmış.³⁰ Gök Türklerin de, Ötüken'in batısında 500 li (267 km) mesafede kutsal Po-teng-ning-li (Budin inli) adlı dağı var ki anlamı 'ilin koruyucu ruhu' demektir. Bu dağın üzerinde ağaç ve ot yoktur. Hakanın çadırı Ötüken dağında olup, kapısı doğuya bakardı. Gök Türkler, Tanrı'ya kurban merasimini işte bu 'Budun inli' dağının yakınındaki nehir kıyısında yaparlarmış.³¹ Bu 'Budun inli' dağı bütün vatani ve milleti koruyan Tanrı'nın makamı olan dağ demek olmalıdır.³² Gök Türklerin menşe mağarası olan Ergenekon ile Ötüken'in 500 li (267 km) batısında ata ruhlarına kurban sunulan yer ile aynı yer olduğu söylenir.³³

Kurt efsanesi yalnız Gök Türkler için değil, fakat bütün Türkler için tipiktir. Gök Türk yazıtlarında sık sık adları geçen Sir Tarduşlar kabilesine ait bir kurt efsanesi vardır. Bunda, bu kabileye başı kurt başı olan bir adam görünmüş ve mahvolacaklarını bildirmiş. Bu vaka Şa-do-mi'nin başına Yü-du-cün dağının (=Ötüken) civarında gelmiş. Bu dağ Türklerin kutsal bir dağıdır. To-balar'ın da bir kurt dinine sahip olmuş olmaları pek muhtemeldir. Çok kere kuzey Çin'de kurt dağları, kurt nehirleri ve kurt dağının bir Tanrısına ait bir mabet zikredilmektedir.³⁴ Gök Türklerde ise kurt bayrakların üzerinde, üst kısmında tasvir olunmuştur.³⁵ Hatta Çinliler, kurt adlı bir yıldızın durumuna bakarak, kurt ongunlu Kuzey Asya kavimlerinin geleceği hakkında hükümler de çıkarırlarmış.³⁶ Orta ve merkezi Asya dağlarının çoğuna Türkçe veya Moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamına gelen adlar verilmiştir. Gök Türkler de, aynı inanç sistemi çerçevesinde 'Iduk Ötüken, Iduk Baş, Tamug Iduk Baş' gibi dağları takdis ederek hepsine "ıduk yer-su" demişler.³⁷

Eski Çin kaynaklarına göre, yirmi dört Hun kabilesinin başkanı, yılın beşinci ayında Lunk-Çenk şehrinde toplanarak, Gök-Tanrı'ya, Yer ve Sulara kurban veriyorlardı.³⁸ Güney Hunlarının başkent ve mukaddes bir

³⁰ Muhadderden Özerdim, (Wolfram Eberhard nezaretinde), "M.S. 4-5. nci Asırlarda Çin'in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, c. 2, sayı: IX, s. 92, 1943.

³¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. I, s. 237.

³² A. İnan, *Şamanizm*, s. 5; L.N. Gumilev, *Eski Türkler*, (çev. A. Batur), s. 103, İstanbul, 2004.

³³ A. Taşağıl, *Gök Türkler*, c. I, s. 10, Ankara, 1995; Faruk Sümer, "Türk Destanları IV: Ergenekon Destanı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 64, s. 7-23, 1992.

³⁴ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. N. Uluğtuğ), s. 88, Ankara, 1996.

³⁵ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87.

³⁶ E. Esin, *Türk Kültür Tarihi -İç Asya'daki Erken Safhalar-*, s. 4, Ankara, 1985.

³⁷ A. İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler*, c. II, s. 253; ayrintı için bkz. Ramazan Işık, "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9-2 (2004), s. 89-106; Fuzuli Bayat, "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, c. 12, Sayı: 46, 2006.

³⁸ M.A. Seyidov, "Eski Türk Kitabelerinde Yer-Sub Meselesi", (çev. S. Gömeç), *A.Ü. D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 18, sayı: 29, s. 259, 1996.

merkez mahiyetinde inşa ettikleri Kut-lang şehri bugünkü Kansu'nun Liang-chou mıntıkasında bulunuyordu. Bir dörtgen şeklindeki bu şehrin doğu-batı mihveri kuzey-güney mihverinden daha uzundu. Hunlar Kut-lang'da, yer mabudu sayılan ejdere ibadet ederlermiş. Hunların ve Türklerin yer ve gök mabudu sıfatı ile ejder ibadeti hem Kut-lang'da hem de Orhun Bölgesi'ndeki başkentte, mevsimlerin değiştiği devirlerde, bilhassa yaz başlangıcında yer almış.³⁹ Hunlardan sonra Türk Devletinin başına geçen Tabgaç sülalesi zamanında da bu inançlar devam ettirilmiş, onlar da baharın ilk ayında kutsal Atalar Mezarlığında Gök Tengri'ye kurbanlar sunmuşlardı. Onlar kurbandan sonra kayın ağaçları dikerler, böylece kutlu ormanlar meydana gelirdi. Çin kaynaklarının dediğine göre, Gök Türk asilzâdeleri, her yıl atalarının çıktıkları mağaraya gidip takdis merasimi yapıyorlardı. Bundan başka halk, yılın beşinci ayının yirmisinde Ötüken'e giderek Semânın ruhuna ibadet ediyordu. Erken Çin kaynaklarından gelen haberler Türklerin ruhlara inandıklarını ve büyü-cüleri saydıklarını haber veriyor.⁴⁰ Sonuçta başkentleri kutlu Ötüken olan Gök Türkler, tıpkı kendilerinden önceki Türkler gibi, Kutlu Atalar Mezarlığında da kurban keserlerdi.⁴¹ Bu dinî törenleri 'baş-rahîp' durumunda olan kağan kendisi yönetirdi. Devlet ile din işleri reisliği birbirinden ayrılmamıştı.⁴² Hunlarda bile en büyük rahibin devlet reisleri olduğu anlaşılıyor.⁴³

Türk mitolojik tasavvuruna göre, yaratılış ve sonun dünyanın merkezinde gerçekleşmesi, kutsallığın dışa vurulmasıyla bağlantılıdır. Merkezin en yüksek değerlere sahip olması da yaratılışın ve başlangıç noktasının orada olmasındandır. Türk cihan devletinin başkentinin Ötüken olarak belirlenmesi de kutsal merkez anlayışına dayanmıştır. Ancak kutsal merkezin zamanla taşınması, yani başka bölgelere götürülmesi de pekâlâ mümkündür.⁴⁴ Abakan nehrinin sol tarafındaki 'Tiy' (Tüü) çayı sahilinde meskûn olan Beltirler, Tanrı'ya kurban sunulan dağa bir kadının ayak basması sonrasında, kurban sunma vazifesini diğer bir dağda yapmaya başlamışlar, önceki dağın fonksiyonunu bu dağa icra etmişlerdi.⁴⁵

XI. asır müelliflerinden ve Işığ Göl muhitinden Balasagunlu Yusuf Has Hacib, eski devrin büyüklerinden pek çok vecizeler, tavsiyeler ve nasihatler naklediliyor. Bunlar arasında Peygambere isnat edilen hadis ve ünlü İslâm ahlâkçılarından, mutasavvıflarından vecizelere rastlanıyor.

³⁹ E. Esin, "Orduğ", s. 140.

⁴⁰ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 87.

⁴¹ Saadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fak. Dergisi*, sayı: 4, s. 39, 1998.

⁴² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 303.

⁴³ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 46, Ankara, 1984.

⁴⁴ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. I, s. 61.

⁴⁵ A. İnan, *Makaleler*, c. II, s. 216.

Nakledilen vecize ve nasihatlerin hepsi Türk büyükleri, beyleri, hekimleri ve kumandanlarının sözleridir. Kendilerinden öğüt nakledilen bu Türk büyüklerinin Müslümanlıkları şüphelidir. Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra ve Orhun çevresinden çok uzaklarda yazılan Kutadgu Bilig'de 'Ötüken' beyinin hikmetli sözleri örnek olarak naklediliyor.

“Negü tir eşitgil Ötüken begi,
Sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi”⁴⁶
“İdi yakşı aymış Ötüken begi
Tilin tutzu birmiş sangâ söz yigi”⁴⁷

Yusuf Has Hacib'in Ötüken beylerinden naklettiği hikmetli sözler Kül Tigin'e mi, Bilge Kağan'a mı, Tonyukuk'a veya belki de Böğü Kağan'a mı aittir bu bilinmez. Fakat bu sözler bir Kırgız beyine veya bir Moğol hanına ait değildir. Ötüken geleneklerinin ve buraya hakim olanların hikmetli sözlerinin XI. asırda çok uzaklarda uzun müddet devam etmesi manidardır. Yusuf Has Hacib'in çağdaşı olan ve eserini Bağdad'da yazan Kaşgarlı Mahmut da, Ötüken'i biliyordu. Orhun Abideleri yazılırken Türk hakanının ordugâhı olan 'Ötüken' onun çağında, 'Tatar bozkırlarında Uygurların memleketine yakın bir yerde' bulunuyordu.⁴⁸

Yaşam, yerin rahminden bir çıkış, ölüm ise 'yuwaya' dönüşür. Vatan toprağına gömülme isteği kendi toprağına duyulan mistik aşkın, kendi öz yuvasına dönme ihtiyacının kutsal olmayan bir biçimidir.⁴⁹ Ergenekon ile örtüşen Ötüken'i atalarımız geçmişte niçin öyle görmesinler ve neden burasını baba ocağı, ana kucağı olarak görmesinler? İşte bundan dolayı Ötüken'in kutsiyetinin bilincinde olan Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin adına bu coğrafyada anıt mezar külliyesi inşa ettirmiş, yazıtını da buraya diktirmişti.⁵⁰ Gök Türklerin 'iduk' 'yer-sub' (mukaddes yer-su) ile ifade ettikleri mefhum hem koruyucu ruhlar hem de vatandır. 'Eçümüz apamız tutmuş yer-sub' = (atalarımızın idare ettiği yer-su) cümlesindeki yer-su vatan kültü olan yer-su'dur. Kült olan bu vatan 'yer-suy'u, Ötüken ve 'Budın inli' dağları ile ormanları temsil ediyordu.⁵¹ Çin'in ortasında Wei Irmağının kuzeyinde Yün-Yang'daki Kan-ch mabedinde Hunların göğe

⁴⁶ “Sınanmış ve sözünü düşünerek söylemiş
Olan Ötüken beyi ne der, dinle.” *Kutadgu Bilig*, (çev. R.R. Arat), 1962, İstanbul, 2006.

⁴⁷ “Ötüken beyi çok iyi söylemiş,
Sözlerin iyisini sana diliyle ulaştırmış.” *Kutadgu Bilig*, 2682.

⁴⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügat-it-Türk*, (çev. Besim Atalay), I, 138, Ankara, 2006.

⁴⁹ Mircea Eliade, *a.g.e.*, s. 255.

⁵⁰ Tansu Ay, “Bilge Kağan (683-734)”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 13, s. 14-16, 1988; Ömer Arısoy, “Orhun Abideleri ve Türk Tarihindeki Önemi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 153, s. 48-58, 1999; Kâzım Mirşan, “Erken Türk Tarihi Türk Takvimi ve Orhun Yazıtları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 138, s. 219-226, 2002; Saadettin Gömeç, “Ergenekon”, *Orkun*, Sayı: 79, 2004; Kâzım Mirşan, “Erken Türkçe Yazıtlar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 212, s. 16-19, 2004.

⁵¹ A. İnan, *Şamanizm*, s. 48.

kurban verdikleri altın heykelin M.Ö. 124-119 yıllarındaki Türk-Çin savaşlarında General Ho-Chü-P'ing tarafından ele geçirilmesi Çin hükümeti tarafından büyük bir başarı olarak değerlendirilmiş, Türkler için ise felâket yıllarının başlangıcına işaret sayılmıştı.⁵² Çünkü kutsal merkezin korunması, kutsal zamanın ve mekânın Tanrı himayesinde olması, Türk düşüncesinin en belirgin özelliğidir.⁵³ Ötüken bölgesini ele geçiremeyen ve başkentini burada kuramayan bir devlet, büyük bir teşekkül veya imparatorluk sayılmazdı.⁵⁴ Eski Türk tefekküründe bir devletin kuruluşunun zaman ve mekânın yenilenmesi olması Gök-Türk yazıtlarında da görülüyor. Yazıtlarda zamanın ve kâinatın başlangıcı Gök-Türk devletinin kuruluşu ile başlatılmakta; “*Üze kük tengri asra yağız yir kıldıkda ikin ara kişi oğlu kılınmış, kişi oğlunda üze eçüm apam Bumun Kağan İstemi Kağan olurmuş*”⁵⁵ denilmektedir. Burada aynı zamanda cihan şümül bir hakimiyet ve devlet anlayışının ifadesi vardır. Ancak bu cihan şümül devletin muayyen coğrafi hudutta tahakkuk ettirilmesi de icap ederdi. Bu hudutların merkezini Orhun havzasındaki mukaddes Ötüken Yış teşkil ediyordu.⁵⁶

Kutsiyeti bakımından üç hak din için Kûdüs, Müslümanlarca Mekke ne ise Doğu Türk elinin Ötüken’i de odur. Birçok araştırmacı eskiden beri, “*Şamanizm’de bir peygamber ya da kutsal bir kitap olmadığı için, Kamalar toplum içinde sivrilmiş ve statü olarak önemli bir yer edinmişlerdir*”⁵⁷ iddiasında bulunur. Ancak İslâmiyet’ten çok önceleri Türkler, müntesip olduğu bir hak dinin farzlarından olmak üzere Ötüken’de hac, Tamug Iduk Baş’ta kurban vazifesini ifa etmişlerdi.⁵⁸

Kaşgarlı, biri Buharalı, diğeri Nişaburlu sözüne güvenilir iki âlimi delil göstererek bir olay anlatır ve bir hadis nakleler: “Peygamberimiz, kıyamet belgelerini, âhır zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerin ortaya

⁵² W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 95, Ankara, 1995; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 86, Ankara, 1981; *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 348, Ankara, 1982; A. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 32, Ankara, 1976; İ. Kafesoğlu, *E. Türk Dini*, s. 13, Ankara, 1980.

⁵³ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. I, s. 74.

⁵⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 2.

⁵⁵ “Üstte mavi gök, altta yağız yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumun Kağan, İstemi Kağan oturmuş.” *Kül-Tigin yazıtı*, doğu yüz 1. satır, *Bilge Kağan yazıtı*, doğu yüz 2. satır.

⁵⁶ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 108.

⁵⁷ Aybars Pamir, “Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm’in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku’na Etkisi”, *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 52, sayı 4, s. 165.

⁵⁸ Tumuğ Iduk Baş, Tamır Irmağı’nın mecrasıdır. Tamır ‘demir’ demektir, ayak; ‘*iduk*’tan (ıdh>ıduk>ıyık>ayag>ayak) gelir. Baş ‘baş’ demektir. Gök Türkler demirci olmakla maruftur. Demirin bir manası da ‘gök’ demektir. *DLT I*, 362. Türklerde sarı etük ile kızıl börk arasındaki beden (et-öz/töz) kâinatın sembolüdür. Hattâ ‘*sarı çizmeli Mehmet Ağa*’ esprisi buradan gelir. Türk devleti de ‘*üstte mavi gök ile altta yağız yer*’ arasındaki kişiöğlü üzerine hakimdir. Öyleyse Tamug Iduk Baş’ta demir ayak ile demir baş cem olmuştur. Türk mitolojisi, gece ile gündüzün tezadı, mevsimlerin tekrarı ve tabiatın görülen yüzünden mülhemdir. Mitoloji sürprizlerle doludur. İşte Tamug Iduk Baş, Gök Türklerin bir tözüdür.

çıkacaklarını söylediği sırada *‘Türklerin dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır’*⁵⁹ buyurmuş. Müellifimiz Kaşgarlı'nın *‘ad olarak Türk adını Ulu Tanrı vermiştir’* dedikten sonra, ravî silsilesiyle birlikte, Yüce Tanrı *‘benim bir ordum vardır, ona ‘Türk’ adı verdim, onları doğuya yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarm’* şeklinde bir Hadis-i Kudsi naklediyor.⁶⁰ Allah'ın ve son resülünün övdüğü Türklerle, tebliğci olarak peygamber ve ilâhi hükümleri içeren bir kitap gönderilmiş olduğunun kabulü aklın ve İslâm itikadının bir gereğidir. Uzak olmayan bir gelecekte araştırmacıların çalışmalarının sonuçları bu keyfiyeti tespit ve bu satırların beyanını teyit edeceğinden şüphe yoktur. Oğuz Kağan'ın bir Türk peygamberi olabileceği yönünde ciddi görüşler ileri sürülmüştür.⁶¹ Dede Korkut'un da bir Türk peygamberi olabileceği yönünde eskiden beri görüşler vardır.⁶² Balasagun dağlarındaki zaviyesinde yaşayan, henüz Müslüman olmamış Kulbak adlı ehl-i kerâmet bir Türk zahidinden bahsedilir.⁶³ Türk tefekküründe hakanların gökte doğması⁶⁴ ve hakanlık görevini yedi veya dokuz kat gökte alması⁶⁵ ile, imam efendinin Cuma ve bayram hutbesini irât ettiği mahâllin dokuz basamaklı olması ve bu mahâlle dokuz tedbir ile çıkılması, ibret nazarıyla bakınca İslâmiyet öncesi Türk Dinine dair çok şeyler düşündürüyor. Bu bakımdan rahmetli hocamız Bahaeddin Ögel'in dediği gibi; *‘Türkler hiçbir zaman İslâmiyet’i aynen alamamışlar ve onu ancak kendi hislerinde yoğurarak kendilerine benzetmişlerdir’*.⁶⁶ Anlaşıyor ki, Türklerin İslâmiyet öncesi tabii oldukları gerçek Türk Dininin imân ve ibadet esasları aslında İslâmiyet'in tebliğ ettiği imân ve ibadet esaslarından çok da farklı değildir.⁶⁷ Bu sebeple Türklerin Türkistan'da ilk İslâm fetihleri-

⁵⁹ DLT I, 4.

⁶⁰ DLT I, 351.

⁶¹ Saadettin Gömeç, “Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir İki Söz”, A.Ü. D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi, c. 22, sayı 35; Mustafa Ekincikli, “Türk İnanç ve Dini Hayatın Tarihi Seyri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 74, s. 27-46, Ekim 1991.

⁶² Hasan Özdemir, “Dede Korkut'un Kişiliği İle İlgili Efsaneler”, A.Ü. D.T.C.F Türkoloji Dergisi, c. 16, sayı 2, 2003; Şerh-i Esmâül Murselin adlı eserde Türk peygamberlerinden bahsedilmiş, bunlardan yirmi dört tanesi Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi adlı eserinin ikinci cüzünde zikredilmiştir.

⁶³ DLT I, 475.

⁶⁴ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 222; Türklerde Devlet Anlayışı, s. 49 vd; Mustafa Arslan, “Türk Destanlarında Evren Tasarımı”, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, s. 65-75, İzmir, 2005.

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 305-306; Türklerde Devlet Anlayışı, s. 65-66; Türk Mitolojisi, c. I, s. 294 vd.

⁶⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 148.

⁶⁷ Kaşgarlı'nın naklettiği, “Öd keçer kişi tuymas, Yalnğuk oğlu menğgü kalmas./Zaman geçer, insan duymaz. Âdemoğlu benği kalmaz” (DLT I, 45) şeklindeki eski Türk atasözü ile Kül Tigin yazıtındaki “Öd tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümüşt/Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş” (Kül Tigin yazıtı, kuzey yüzü, 10. satır) şeklindeki ifadenin Kur'an-ı Kerim Enbiyâ suresi 34 ve 35. ayetlerindeki “Senden önce hiçbir insana ebedî yaşama vermedik.

ne karşı çetin mücadelesinin gerçek sebebi kuşkusuz İslâm dinine bir mukavemet değil, Orta Asya'da hakimiyeti elde tutmak ve fatihlerin ganimet hırsına karşı koymak için Arap devletine karşı gösterilmiştir. V.V. Barthold, Arapların Türklerle olan temasları konusunda; *'hiç şüphesiz fatihlerin hareketlerinin tek sürükleyici gücü ganimet ve şeref arzusu olup umumiyetle hem onların ve hem de memleketin müdafilerinin nazarında dinin önemi azdı'*⁶⁸ diyor.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalar sonucunda Ötüken'in ifade ettiği coğrafya, burasının Türkler ve diğer Orta Asya halkları için kutsiyeti ve bu kutsiyetin sebepleri hakkında ittifak sağlanmış, bu konuda ciddi bir tereddüt kalmamıştır. Ancak bu adın ne manaya geldiği konusundaki tartışmalar henüz sürmekte olup tatmin edici bir sonuca ulaştırılmış değildir.

Saadettin Gömeç'e göre, Ötüken adı en azından ifade ettiği coğrafyanın genişliği kadar geniş bir mana ifade etmiş olmalıdır.⁶⁹ Ötüken adı hakkında görüş beyan eden Fuzuli Bayat, *"Ötüken kelimesinin etimolojisini genellikle dua, talep, istek anlamını karşılayan 'öt' köküne bağlamak daha çok kabul görmüştür"*⁷⁰ dedikten sonra, *"Ötüken sözündeki gan/ken eki Ülgen adındaki 'gen' eki ile aynı kozmogonik semantik işlevlidir. Nitekim, ilâhî menşe, kutsallık, töz anlamları bildiren 'gan/ken' eki ile ilgilidir. Gan/gen eki ilk başlarda akrabalık paradigması olan 'ka' kökünden türetebilirdi"*⁷¹ diyor. Ancak bu durumda, mahlûk ile hâlık, yer değiştirmiş olmaktadır.

Ötüken'in yeri konusundaki en yeni çalışmayı yapmış olan Erhan Aydın aynı çalışmasında bu adın etimolojisi ile ilgili olarak; *"Kadın şaman' anlamına gelen idugan/idugen'in, Ötüken adı ile ilgili olması gerekir. Gerçekten +kAn ekinin günümüz Moğolca'sında dişilik yapmada da kullanılıyor olması önemli bir veridir"* dedikten sonra; *"Ötüken adının 'ötü' tabanından, filden ad yapan +g ve addan ad yapan +kan (Mo.?) ekiyle kurulduğu ve Kadirkan ile Tenrikan'deki +kan'ın aynı ek olduğu ve nihayet Moğolca 'kadın şaman' anlamındaki idugan/idugen'in de Ötüken kelimesiyle ilgili olduğu"*⁷² önerisinde bulunmuştur. Bir başka araştırmacı Osman Karatay, *'Ötüken Yış'* adlı makalesine⁷³ yaptığı ilâvede *"Eski kaynaklarda Ötüken dışında başka yerler için de 'yış' kullanılır. Bahsedilen çalışma-*

Şimdi sen ölürsen sanki onlar ebedî mi kalacaklar? Her nefis ölümü tadacaktır..." ayetleri ile aynı mealde olduğu açıktır.

⁶⁸ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), s. 198, Ankara, 1990.

⁶⁹ Saadettin Gömeç, "Ergenekon", s. 2.

⁷⁰ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 45.

⁷¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 46.

⁷² Erhan Aydın, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, c. 2/4, s. 1267, Güz 2007.

⁷³ Osman Karatay, "Ötüken Yış: Dağ, Orman ve Ülke", *Omeljan Pritsak Armağanı*, yay. M. Alpargu-Y. Öztürk, Sakarya, s. 131-139, 2007.

mızda, kelimenin esas anlamını tespitite bize en fazla yardımcı olan da bu anlam çeşnişi olmuştur. Bizim sonuçlarımıza göre, Ötüken özelinde bu kelime ‘memleket’ anlamıyla kullanılmıştır⁷⁴ diyor. Görüldüğü üzere Ötüken adının manası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olmakla beraber, bu konuda henüz ittifak sağlanmış değildir.

Ötüken adının birinci kısmındaki ‘Ötü’ kelimesi hakkında araştırmacılar arasında büyük ölçüde bir ittifak bulunduğu görülüyor. Buradaki ‘ötü’ bütün kaynaklarımızda, seslenmek anlamındaki Türkçe ‘öt’ kökünden gelmekte olup, ‘rica, rica etmek, ibadet, ibadet etmek, dilek, dilekte bulunmak, hikâye, hakana sunulan dilek, arz etmek, büyüklerden bir dilek istemek, dilemek, dua, dua etmek, hürmet etmek, takdim etmek⁷⁵, ‘Şefâat istemek, niyaz etmek⁷⁶ anlamlarında kullanılmıştır. ‘Ötü’ kelimesinin Gök Türk yazıtlarında⁷⁷ ve Eski Türk şiirlerinde⁷⁸ bu manada kullanıldığı görülüyor.

Türkçe’imizde bir vazifeyi yerine getirmek, ödemek, ifa etmek anlamlarında bir ‘öte’ kelimesi bulunmaktadır.⁷⁹ Arapça’da ‘din’in borç anlamına gelen ‘deyn’den gelmesi gibi, her halükârda dinî bir tabir olarak gördüğümüz ‘Ötüken’ adının da bu ‘öte’ kelimesiyle münasebeti düşünülebilir. Kaldı ki dinin imân ve amele dair hükümleri mükellef üzerine bir borç ve dinin icrası bu hükümleri ifa meselesidir. Bu durumda ‘Ötüken’ adındaki ‘ötü/öte’ kelimesi, ‘dua, rica, dua etmek, rica etmek’ anlamları ile ‘öde, ödeme’ anlamlarında bir köktür.

Türkçe’imizde, fonksiyonunda genellikle fiil kök ve gövdelerinden ‘kuvvetli bir aşrılık’ sıfatları ile ‘Tanrı sıfatları’ türeten ve kendisinden önceki

⁷⁴ O. Karatay, “Ötüken Yiş Bahsine İlave: Varendlerin Yolundaki Rusya Dağları”, *Aradeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 20, s. 20, kış 2009.

⁷⁵ A. Von Gabain, *Eski Türkçe’nin Grameri*, (çev. M. Akalın), s. 51-59; “kılgu ka ötüğ/yapılacak rica” 115, Ankara, 2007; *DLT I*, 161, *DLT I*, 68, I, 199 *DLT I*, 376, *KB*, 791, 2498, 2520, 2673, 4043, 4058, 4103, 4060; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçe’si Sözlüğü*, s. 52-103, İstanbul, 1993; K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 617. Bunun dışında ‘ötük’ kelimesinin ‘pabuç, terlik, ayakkabı, çizme’ gibi anlamları da vardır. *DLT I*, 68; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçe’si Sözlüğü*, s. 52-103; ‘ötük’ kelimesinin bir anlamı da geçmek (K.K. Yudahin, *a.g.e.*, c. II, s. 616-617, Ankara, 1998, demek olduğuna göre, buradaki ‘pabuç’ anlamındaki ‘ötük’, mecazen yürümeyi ifade etmiştir. Türkçe’de mukaddes, mübarek anlamındaki ‘Iduk’ ile kurban anlamındaki ‘iduk’ aynı olduğu gibi ‘ayak’ sözü hattâ ‘yüzük’ sözü ‘iduk’tan türemiştir. Bu ‘iduk’ sözü din harici bir göndermeyi ifade eder. Gitme yürüyerek gerçekleşeceğine göre, ‘iduk’ ile ‘ötük’ sözünün münasebeti de açıktır. ‘Iduk>adak>ayak’ Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçe’deki Oğuzca Belirtiler”, *A.Ü. D.T.C.F Türkoloji Dergisi*, c. 4, s. 19, 1974; aynı makale, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I, s. 208, Ankara, 2005; Adem Aydemir, “Türk Folklorunda Nişanlanma ve Evlilik Sembolü Olarak; ‘Gerdanlık, Küpe ve Yüzük”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 282, s. 22, Haziran 2010; *D.L.T I*, 32; Saadet Çağatay, *‘Türkçe Dini Tabirler’ Necati Luğal Armağanı*, s. 196-197, Ankara, 1968.

⁷⁶ XVI. asır bilgin ve şairlerinden Bursalı Lâmiî Mahmut Çelebi Divan’ında;

“Sonra etmez asstı şimdiden ötüñ ^{وتن}”

Ey gönül şeyda gönül rüsva gönül” demiş. *Tarama Sözlüğü*, c. V, s. 3138 (T.D.K yay).

⁷⁷ “Yalabıçı edgü sabı ötüği kelmez tiyin yayın süledim.” *Bilge Kağan Yazıtı*, doğu, 39. satır.

⁷⁸ “Tengri yaruk küçlüğ bilgeke yalvarar biz,

ötünür biz kün ay tengrike”, R.R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 12, Ankara, 1991.

⁷⁹ *DLT III*, 251; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçe’si Sözlüğü*, s. 102.

kelimenin ses durumuna göre Gan/gen>kan/ken eki durumunu alabilen işlek bir ek vardır. XI. asır müellifimiz Yusuf Has Hacib;

“Bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim”⁸⁰ diyor.

Yusuf Has Hacib’in çağdaşı Kaşgarlı da eserinde ‘gan/gen’ eki ile yapılmış çok sayıda sıfat örnekleri veriyor.⁸¹ ‘Gan/gen’ ve g/k>0 ses değişmesi kuralına göre ‘ken/kan’ ile yapılmış olan bu sıfatların çoğunun birer birer Tanrı’nın sinonimleri olduğu görülüyor.

Erhan Aydın’dan çok önceleri Türkolog Nikolai Poppe, ‘Ötüken’ adının Moğolca’da yer ilâhesi manâsına geldiğini iddia etmişti.⁸² Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde Cengiz Han’ın sözleri arasında ‘anamız Etugen’⁸³ sözü geçiyor. B. Ögel’e göre, Moğolların Gizli Tarihi’nde Cengiz Han’ın sözleri arasında geçen bu ‘Etugen ana’nın Gök Türklerin mukaddes yeri sayılan ‘Ötügen’le ilgili olması çok muhtemeldir.⁸⁴ ‘Etugen’, ‘Ütigin’ veya ‘İtügen’ Moğollarda bir yer tanrıçasıdır. Çin’de Shang sülâlesi sonlarına doğru kuzey tesirli bir Toprak ana ilâhesinden söz ediliyor.⁸⁵ Eski toplumlarda aile reisinin adı ile mitolojik ana ve yerin adı aynıdır.⁸⁶ ‘Ötügen Kutu’nun çok uzun zamandır Türkler ve Moğollar için müşterek mukaddes bölge ve vatanı koruyan ruh-tanrının bulunduğu yer sayıldığı görülür. Hattâ, bazı araştırmacılara göre, ‘ötüken’ kelimesi ‘Od ana’ (ateş ana) kelimesinin değişik varyantı veya tercümesidir.⁸⁷

Cengiz Moğollarının kökleri Alan-Kova adlı bir kadın-ata’ya dayanır.⁸⁸ Moğollardaki ‘Etugen ana’, ana tanrıça tasavvurunun ana etrafındaki aile düzeninin bir görünümüdür. Moğollar Cengiz çağında bile ana ailesinin özelliklerini taşıyorlardı. Bunlarda ‘ana ata’ anlayışı egemen olup aile yapısında büyük bir rol oynamıştır. Halbuki Türklerde Hunlar çağında bile ana ailesinin en küçük bir izine rastlanmıyor.⁸⁹ Türklerde hiçbir kavmin dişicil isim taşımamış olması, Türk izdivaç şeklinin ‘exogamy’ ve aile yapısının kadim zamandan beri ‘pederi aile’ olduğunu gösterir. Kaşgarlı Gök Türklerin selefleri olan Tobalar (Tabgaç) konusunda çok tereddütlüdür. Şöyle diyor; “Tavgaç: Türklerden bir bölüktür. Bu diyarda otu-

⁸⁰ “Tanrı adıyla söze başladım;
o, yaratan yetiştiren ve göçüren rabbimdir.” KB, 124.

⁸¹ bkz. DLT III, 52-55.

⁸² A. von Gabain, “a.g.m.”, s. 687.

⁸³ Moğolların Gizli Tarihi, (haz. Ahmet Temir), s. 51; ayrıca n. 2, Ankara, 1995.

⁸⁴ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, c. I, s. 283.

⁸⁵ W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 61.

⁸⁶ Fuzuli Bayat, Türk Mitolojisine Giriş, s. 70, İstanbul, 2007.

⁸⁷ Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi, c. II, s. 141.

⁸⁸ Moğolların Gizli Tarihi, s. 5-6; ‘Hannâme’ Necati Lugal Armağanı, s. 315-316.

⁸⁹ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 161.

rurlar; bu sözden alınarak, bunlara 'Tat Tavgaç' denir, 'Uygur' demektir; 'Tat'tır, 'Çinli'dir. Bu 'Tavgaç'tır." "Tat Tavgaç; bu sözdeki 'Tat' kelimesinden 'Farslılar', Tavgaç' kelimesinden de 'Türkler' murad edilir".⁹⁰ W. Eberhard da Tobalar, "H'yang-nu boyundan bir kısımdır. H'yen-bi'lerden türemişlerdir. Bir Çin erkeği ile bir Hun kadınının evlenmesiyle üremişlerdir, fakat H'yang-nularda ana egemenliği mevcut olduğundan Çinli sayılmazlar"⁹¹ diyor. Müellif bir makalesinde de; "Toba'ların 119 kabilesini teşkil edenler Türklerden ve Moğollardan meydana gelmiş melezler değilselele bile içlerine Moğol kanı karışmış Türk olduklarından eminiz"⁹² diyor. Gerçekte, Hunlar devrinde kuzeyde kurulan Siyenpi sülâlesi idaresindeki Proto-Moğollar ve Türkler din ve kültür bakımından Hunlardan farksızdır. Eski çağlarda Çin'in kuzeyi baştan başa Türk ve Moğol kavimleri tarafından kuşatılmıştır.⁹³ W. Eberhard'ın dediğine göre; eski devirde Türk ve Moğol kavimlerinin kültürleri tabiatıyla aynı olmadığı halde bugünkü mevcut malzemenin yardımıyla neyin Moğol, neyin de Türk olduğunu anlayabilmek kolay değildir.⁹⁴

Bazı Altay kavimlerinin destanlarında tabiatın dış yüzü kişiselleştirilmiş ve bir kadın gibi tasavvur edilmiştir. Bu kavimlerde, otları yolmanın büyük günah olduğuna inanırlardı. Çünkü, onlara göre, yeryüzü, otlar yolunurken, tıpkı saçları ya da sakalı yolunan bir insan gibi acı çekti.⁹⁵ Altay ve Buret karışımı bir 'ateş duası'nda "Sen, 'anamız Ötüken' eteklerinden (ayağından) ortaya çıkmışsın" denir.⁹⁶ 'Ötüken anamız' anlayışı, Şamanizm'in henüz yozlaşmadan önceki, temel bir düşünce olmalıdır. Nitekim, ateş için yapılan dualarda, "Göğün yerden ayrıldığı zaman doğmuşsun! Sen anamız" Ötüken ayağından, ortaya çıkmışsın!..." denir. Bu düşünce gücünü, "Ebedi Gök Tanrı ve altın yüzlü Yer-su, Ötüken" anlayışından kaynağını alıyordu. Kutlu Ötüken veya Altay dağlarının ana, ata veya kayın baba oluşları, oldukça eski çağlardan gelen seslerdir. 'Toprak ana' derken, yalnız Orta Doğu düşünceleri yansıtılmıyordur. Bu söz çok eski Türk düşünce ve inanışlarını da içinde topluyordu.⁹⁷ Kara Hanlılarda hakan soyundan olan kadınlara 'Tarım', soylu kadınlara 'Al-

⁹⁰ DLT I, 454.

⁹¹ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 80.

⁹² W. Eberhard, "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar", A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, 1943, c. 1, sayı 2, s. 30; 'Tabgaç' Gök Türk yazıtlarında Çin hükümeti hakkında kullanılmıştır. KB'de ise 'Tavgaç' Kara Hanlı hükümdarının unvanı olduğu (A21-B60-D88) aynı zamanda Çin demektir. KB, 68.

⁹³ E. Esin, *a.g.e.*, s. 5.

⁹⁴ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 31; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, s. 4.

⁹⁵ Mircea Elide, *a.g.e.*, s. 249; ayrıntı için bkz. Mihaly Hoppal, "Sibirya Şamanizminde Doğa Tapınımı", A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, (çev. Gürbüz Erginer), c. 41-1, s. 209-225, 2001.

⁹⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 498.

⁹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 439.

tun Tarım' denirdi.⁹⁸ Burada toprağın bitirgenliği ile kadının doğurganlığı özdeşleştirilmişti.⁹⁹ Bu satırlar da herhalde *'Ana-vatan'*ın bir bucağından bahsediyor. Diğer yandan, Türk tefekküründe, insan ruhu (eski Türkçe'de öz) ile vücudu (et-öz) bir çift teşkil ederek, biri semavî diğeri toprağa bağlı addediliyordu. Erkeklerde semavî öz, kadınlarda toprak unsuru hakim sayılıyordu.¹⁰⁰

Sonuçta *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser XIII. asrın ilk yarısı sonlarında yazıldığına göre Moğolların *'Etugen ana'*sının Türklerin kadim kutsal başkenti *'Ötüken'* ile bir ilgisi olmamalıdır. Diplomat ve tüccarların ziyaretgâhları olan Hakan ve Yabguların karargâhları zamanına göre birer kültür merkezi işlevi görmüştür. Buraları sürekli yabancı kültürlerin tesislerine açık bulunmuş, kültürlerin karışma alanı veya bir *'diffusion'* bölgesi olmuştur. Türklerde bilinen toprak tanrıçası olmadığına göre, Moğolların toprak tanrıçası *'Etugen'* ile *Ötüken*'in bir ilgisi yoktur. Ateşin mucidi ve ocağın reisi Türklerde erkek olduğuna göre¹⁰¹ *Ötüken*'in, Moğollarda kadın Şaman anlamına gelen *'idugan/idugen'* ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Eski Çin kaynaklarının dediğine göre Kırgızlar, sihirbazlarına *'Gan'* diyorlardı.¹⁰² Bunun *'Kam'* demek olduğu muhakkaktır. *'Od'* bütün Türk dili şubelerinden *'ateş'* anlamında bir kelimedir. *Od-gan*, *'ateşin sahibi'* demek olup, Türkçe *'y+alavaç'* ile aynıdır. Bu bakımdan *'od-gan>ud-gan, oda-gan>uda-gan'* müennes değil, müzekker olmalıdır. Anlaşıyor ki, *Ötüken* bölgesi çok sonraları, Moğol tesiri ile bir Tanrıça itibar edilmiş, Moğolların *'Etugen'* ile *Ötüken* adı örtüştürülmüştür.¹⁰³

Ötüken adının Moğolların *'Etugen'* ile bir ilgisi olmadığına göre, bu adın manası ve menşei nedir sorusu ortaya çıkmaktadır. Gök Türkler¹⁰⁴ ve Uygurlar, sığınak, kale ve şehirlere *'balık'* diyorlardı.¹⁰⁵ Kâşgarlı, *'balık'* kelimesinin eskiliğine ve kendi devrinde ancak Uygurlarca kullanıldığına işaret eder. Balık kelimesi *'çamur, çamurlu yer, bataklık'*¹⁰⁶ anlamına geldiği gibi *'yara, yaralı'*¹⁰⁷ anlamına dahi gelirdi. Şehirlere çamur an-

⁹⁸ DLT I, 396.

⁹⁹ Mircea Eliade, *a.g.e.*, s. 243 vd.

¹⁰⁰ E. Esin, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. I, s. 54-55; *Türk Mitolojisi*, c. II, s. 495 vd; Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 116 vd; Emine Kırca, "Türk Kültüründe Ateşle İlgili İnanışlar", *Dursun Yıldırım Armağanı*, s. 398-407, Ankara, 1998.

¹⁰² W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 69.

¹⁰³ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. R. Uzman), s. 115, n. 182, İstanbul, 2006.

¹⁰⁴ "Taşra yorıyar tiyin kü eşidip balıkdaki tağıkmış, tagdaki inmiş", *Kül Tigin Yazıtı*, doğu yüz 12 satır; *Bilge Kağan Yazıtı*, doğu yüz 10 satır;

"Şantung balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş. Kağanuma ötünüp sü iltidim. Şantung balıkka ögüzke tegürtim. Üç otuz balık sidi"; *Tonyukuk Yazıtı*, I. taş doğu yüzü 1-2. satır.

¹⁰⁵ DLT I, 379; Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçe'si Sözlüğü*, s. 21; A. Von Gabain, *a.g.e.*, s. 108; E. Esin, "Orduğ".

¹⁰⁶ DLT I, 248, 379; DLT I, 498.

¹⁰⁷ DLT I, 192, 252, 407; KB, 2402, 5430.

lamına gelen *'balıç'* denilmesi herhalde şehirleri oluşturan evlerin inşasında daha çok çamurdan, *'kerpiç kipi'*¹⁰⁸ denilen kalıpla yapılan *'kerpiç'*¹⁰⁹ ile tuğla ve kiremit anlamındaki *'pışığı kerpiç'*¹¹⁰ kullanılmış olmasıyla ilgiliydi. Nitekim Çinliler VII. asırdan önce Taşkend şehrini *'Che'* adı ile anıyorlarmış ki, bu *'Che'* Çin dilinde *'taş'* demekmiş.¹¹¹ Bu ad sonraki *'Taş Şehir'*¹¹² anlamındaki Türkçe *'Taş-kend'* adıyla birleşmiştir.¹¹³ Bazı araştırmacılar *'ötüg'* kelimesinin de eski Türkçe'de *'batakılık'* yer anlamına geldiğini söylemişlerdir.¹¹⁴

Türklerin tarihte en sıkı ilişki içinde bulunduğu milletlerden biri Soğdlar (Sogdak bodun)dır. Soğdlular Ak Hunların yıkılmasından sonra Gök Türk devletinin tebaası oldular. Bunlar daha erken zamanlarda Orta Asya'nın değişik yerlerinde şehirler kurarak oralara yerleşmişlerdi. Gök Türk çağında bilhassa şehirlerinde oturanlar Soğdlardı ve sayıları da Türklerden fazlaydı.¹¹⁵ Soğdlu bürokratlar ilk zamanlarında Gök Türk kağanlarına müşavirlik etmişlerdi.¹¹⁶ I. Gök Türk Kağanlığı döneminde 582 yılında, Moğolistan'da Arhangay Aymağ'ın Bayrı Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) bölgesinde dikilmiş olup, üç yüzü Soğd harfleriyle, bir yüzü de Brâhmî harfleriyle yazılmış olan Bugut yazıtı¹¹⁷ ile daha sonra yine Moğolistan'da bu defa Gov-Altay bölgesinin yaklaşık 50 km güneydoğusunda Çandmani ilçesi sınırları içindeki Şaahar tepesindeki yazıt¹¹⁸ bu kültür temasında Soğd dilinin Türk diline galibiyetine delil teşkil etmiştir.¹¹⁹ Bu bakımdan Ötüken adının manasının çözümünde Soğd dili bize yardımcı olacaktır. Gök Türkler döneminde Türkler, kentler kurup yerleşik yaşama geçmeye başlamakla birlikte, bir şehrin mekân organizasyonunu tanımlayabilecek ya da kurgulayabilecek düzeyde yerleşik yaşam kültürüne ulaşmamıştır. Bunun için Türk hakanları ordularının ve

¹⁰⁸ D.L.T III, 119.

¹⁰⁹ D.L.T I, 455; III, 119.

¹¹⁰ D.L.T I, 373.

¹¹¹ E. Esin, "Orduğ", s. 153.

¹¹² DLT I, 443.

¹¹³ İ.A., "Taşkent" Mad. c. 12/I, s. 38; Taşkent için kullanılan *'Şaş'* adı da herhalde *'taş'*tan başka bir şey değildir.

¹¹⁴ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi*, c. II, s. 45.

¹¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 200.

¹¹⁶ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 188.

¹¹⁷ Cengiz Alyılmaz, "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13, Bahar 2003.

¹¹⁸ Osman Mert, "Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 40, Erzurum 2009; Soğdıklar XI. asra gelindiğinde Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardı. *DLT I*, 471. Ancak bunlar Türkçe konuşmakla beraber kendi dillerini de konuştuklarından iki dilliydiler. *DLT I*, 29-30.

¹¹⁹ Soğdıklar XI. asra gelindiğinde Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardı. *DLT I*, 471; Ancak bunlar Türkçe konuşmakla beraber kendi dillerini de konuştuklarından iki dilliydiler. *DLT I*, 29-30.

kentlerinin inşasını Soğd asıllı mimar ve sanatkârlara havale etmişlerdi.¹²⁰ Orta Asya Türk toplumunda tarımsal üretim faaliyetleri ve özel mülkiyet sahipliği gibi örgütlenmiş yerleşik yaşam düzenini gerçekleştirmiş olan Uygurların dahi şehir kurma işini Soğdlu ve Çinli mimar ve sanatkârlara havale ettiği görülmektedir.¹²¹ Ancak daha sonraki Uygur şehir ve konutları genellikle Çin mimarî tarzını göstermektedir.¹²²

'Kent' kelimesinin aslı, Soğdça şehir anlamındaki 'kanth' kelimesi olup Türkçe'ye de geçmişti.¹²³ Ötüken adının manasının çözümünde bize Soğd dilinden başka, Türk kavimlerinin kültürlerini çok iyi bilen büyük dilci Kaşgarlı Mahmut yardım ediyor. Müellifimiz 'ken=كن' kelimesinin doğu ülkelerinde şehir demek olduğunu, bu Türk ülkelerinde her şehrin adının 'ken' ile yapıldığını, bu 'ken' kelimesinin batı Türklerinde şehir adı yapımında kullanılan 'kend=كد' kelimesinin kısaltılmışı olduğunu söylüyor.¹²⁴ 'Ötüken' gibi 'Iduk' olan bir başkent in kült olduğunu kabul etmek gerekir. Şehir hakkında 'kent' tabirinin önce Türk olmayan kavimlerde görünmesi, Türklerin bu anlamda 'balık/balığ' tabirini kullanması, Ötü-ken gibi mukaddes bir beldenin 'balık' gibi genel bir tabirden ayrılmasını zorunlu kılmış, bu mukaddes şehre 'ken/kent' denilmiştir.¹²⁵ Burada taaccüp edilecek bir durum yoktur. Nitekim bu anlayışı tersinden, 'kağan'¹²⁶ ve 'katun'¹²⁷ unvanı yerine bu unvanları daha alt seviyedeki toplumlar kullandığından Türklerin, 'Tan-hu=Şan-yü' ve 'Yen-Shih' unvanlarını kullanılmasında görmek mümkündür.¹²⁸

XI. asırda Kara Hanlı Türkleri ile Oğuz Türklerinin 'balık' kelimesi yerine 'kend' sözünü kullandıkları görülüyor. Bunlarda, şehir ismi yapılrken, şehrin özelliğini ifade eden kelimeye Soğdça şehir anlamındaki

¹²⁰ Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi -VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar", *Gazi Ü. Müh. Mim. Fak. Dergisi*, c. 20, no 2, s. 260, 2005.

¹²¹ Erhan Aydın, "Baybalık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler", *Turkish Studies*, c. 3/4, yaz 2008; Osman Mert, "Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 40, Erzurum 2009; "Sogdak, Tabgaçka Seleşede Bay-Balığ yapıtı bertim" - "Selenga'da Soğdlulara ve Çinlilere Bay Balık'ı inşa ettirdim." *Moyen Çor Yazıtı*, batı 5.

¹²² Muhadderden Özerdim, "Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoco Şehrinde Evler", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, 1958, c.16, sayı 3-4; A. Von Gabam, "a.g.m.", s. 692.

¹²³ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçe'si Sözlüğü*, s. 71.

¹²⁴ *DLT I*, 339.

¹²⁵ Hunların din şehrine, bir kült olan Ejderden dolayı 'Ejder Şehri' denirdi. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 77; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 312, n. 546; Mekke şehrine 'Mekke-i Mükerrime', Medine şehrine 'Medine-i Münevvere', Kudüs şehrine 'Ruhu'l-Kudüs', Bağdat şehrine 'Medinetü's-Selâm' ve hilâfetin Türklere intikalinden sonra İstanbul'a 'Belde-i Tayyibe' denilmesi hep aynı sebebe dayanmış olmalıdır.

¹²⁶ Kurakichi Shiratori, "Kanghan Unvanının Menşei" *T.T.K Belleteri*, (çev. İ. Gökbakar), c. IX, sayı: 36, 1945; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 224-225; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 4. baskı, s. 60, Ankara 1996.

¹²⁷ Soğdça, 'hwt' 'ynh'dan, kadın, kraliçe A. Von Gabam, *a.g.e.*, s. 273; Yazıtlarda hem Kül Tigin ile Bilge Kağan'ın annesi hem de Tonyukuk'un karısı için 'Katun' ifadesi kullanılır.

¹²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 269.

'kanth' kelimesinden gelen 'kend' kelimesi ilâve ediliyor.¹²⁹ Kaşgarlı Sogdça olan 'kent' kelimesini benimsemiş ve Türkçe'ye mâl etmiştir. Müellif, öz vatanı ve ordu merkezi Kaşgar'a, eski Uygur geleneğine göre Ordu-balık değil, Sogdca 'kent' kelimesini kullanarak, 'Ordu-kent'¹³⁰ diyor. Müellifimiz ilâve ederek, Yenikend'den doğuya kadar Türk ülkesidir. Semer-kand'a 'Semiz-kend' denir. 'Şaş/Taş' şehrine 'Taş-kent' denildiği gibi, Öz-kent, Tün-kent adları da vardır. Bu şehirlerin hepsinin adı, Türkçe olan 'kend' ile yapılmıştır. Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır¹³¹ diyor.

Sonuçta, Ötüken adındaki 'ötü' kelimesi Türkçe 'dua, rica, talep, niyaz v.b.' anlamındaki kelime, 'ken' ise Kaşgarlı'nın Doğu Türk ülkelerinde her şehir için kullanıldığını söylediği 'ken' kelimesidir. Dolayısıyla 'Ötüken' adı 'dua şehri, dua edilen şehir' anlamındadır. İslâmiyet'ten çok önceleri Türkler, Ötüken'de yıllık 'hac' ve 'dualarını' Tamug İduk Baş'da kurban sunma vazifelerini ifa etmişlerdir.

Türkler, ata ruhlarının iktidar ve kuvvetlerine göre büyük su kenarlarında, yüksek dağlarda, sık ormanlıklar ile gölgesi bol olan ağaç altlarında ikâmet ettiğine inanmışlardır. Bu inancın bir sonucu olarak da insana huzur veren el-ayak sürülmemiş ağaçlık alanları kutsal kabul ederek buraları takdis etmişlerdir.¹³² Gök Türk ve Şine Usû yazıtlarında Ötüken'den 'Ötüken Yış' diye söz edilir. Kağan Ötüken halkına hitap ederken, 'Iduk Ötüken Yış budun' diye hitap ediyor. Bu 'Ötüken Yış' ile ilgili çok şeyler söylenmiş, çok şeyler yazılmıştır.¹³³ Gök Türklere orman kültü selefleri olan Tobalar'dan¹³⁴ geçmişe benziyor. Rivayette, bir Toba imparatorunun mezarından bir ormanın vücuda geldiği söylenir. Bir başka defa bir Toba imparatoru yeni doğduğu zaman annesinin sonunun gömüldüğü yerde bir karaağaç ormanı yetişiyor. Yine başka bir rivayete gö-

¹²⁹ İnç-kend, sakin, sessiz bir şehir olduğundan *DLT III*, 437, Man-kent, Kaşgar yakınında harabe bir kent. 'Tang' harabe *DLT III*, 356 demek olduğuna göre buradaki 'man' aslında 'tang' olmalıdır. *DLT III*, 157 Tün-kent *DLT III*, 150 (yerini belirleyemediğimiz bu şehir bu adı taşıdığına göre herhalde kuzeyde bir yerlerde veya burada hâpishane olduğundan olmalıdır) Yen-Kend yani Yeni-kend, *DLT I*, 150. Buranın bir adı da 'Dizruyin'dir. Sarılığı dolayısıyla 'Bakır Kale' demektir. *DLT III*, 149.

¹³⁰ *DLT I*, 124, 343.

¹³¹ *DLT III*, 150.

¹³² Ramazan Işık, "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9-2, s. 102, 2004.

¹³³ E. Esin, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı*, s. 147-186, İstanbul, 1976; Kutlu Özen, "Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 65, s. 18-20, İstanbul 1991; Osman Sertkaya, "Yış (Yış?) / Yisi / Yis / Yış Kelimesi ve Akraları Üzerine", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi (A.B. Ercülasun Armağanı)*, No: 13, s. 1-10 (Bahar 2003); Osman Karatay, "Ötüken Yış: Dağ, Orman ve Ülke", s. 131-139; Osman Karatay, "Ötüken Yış Bahsine İlave: Varenglerin Yolundaki Rusya Dağları", s. 19-27.

¹³⁴ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 172; "Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar" *A.Ü. D.T.C.F Dergisi*, c. 1, sayı 2, 1943; *İslam Ansiklopedisi* "Türkler" Mad. c. 12/II, s. 163-164.

re bir Toba imparatorunun tükürdüğü yerde bir orman oluşmuş. Böyle bir orman kültü Tobalardan önceki Türklerde de mevcuttur.¹³⁵ Bu bakımdan en azından VII.-VIII. asırlarda Ötüken çevresinin geniş ormanlarla kaplı olduğu çok şüphelidir. ‘Yış’ aslında ‘otlak, yayla, mera’ demektir. Burası belki Türklerde daha sonra da görülen ve kutsal tanınan¹³⁶ bir korudur.¹³⁷ Çu ırmağının kırk ‘li’ (20 km kadar) kuzeyinde, Sarı Su nehri yakınlarındaki Kie-Tan dağı denilen yer de herhalde Ötüken çevresindeki koruluk gibi bir yer olmalıdır. Batı Gök Türk hakanı 635 yıllarında burada on boyun beylerine birer ok vererek onları bey ilân etmiş.¹³⁸ XI. asrın Gazneli müelliflerinden Gerdizî, eski kaynaklara dayanarak aşağı Çu ırmağının sol kıyısındaki köylerden bahsederken, bu köylerin yanındaki dağı Türklerin uğur saydıklarını, bu dağın üzerine ant içtiklerini ve Ulu Yaradan’ın orada oturduğuna inandıklarını bildirir.¹³⁹ Gerdizî’nin bahsettiği dağ ile önceki dağ aynı olup bu dağ veya bu dağın bir kısmı Türgiş kağanı Su-lu Kağan’ın korusuydu.¹⁴⁰ Şine-Usu yazıtının doğu yüzü 7. satırında ‘Ötüken irin’¹⁴¹, aynı yüzün 9. satırında ‘Ötüken yış başı’ sözleri geçiyor.¹⁴² Bu ifadeler Ötüken ormanının öyle uçsuz bucaksız bir orman, bir yeşillik olmadığını, buranın çok mahdut bir koru olduğunu veya ‘Ötüken Yış’ ifadesindeki maksadın, Ötüken Ormanının mahdut bir kesimi olduğunu ortaya koymaktadır. Kaşgarlı’nın dediğine göre, Türkler, şehrin dört yanında bulunan bağlara bostanlara ‘kent kökü’ diyorlardı. Bu şehrin karartısı demekti. Bundan şehrin çevresindeki ağaçların yeşilliği murat ediliyordu.¹⁴³

Bugünkü Türkçemizdeki ‘yaş’ ve ‘yeşil’ sözleri de kök ve anlamlarını bu ‘yış’ sözünden alır.¹⁴⁴ Bu bakımdan Semerkant’ın 100 km kadar güneyindeki¹⁴⁵ Keş şehrine, civarının yeşilliği sebebiyle ‘Şehr-i Sebz’ yani

¹³⁵ W. Eberhard, “a.g.m.”, s. 23.

¹³⁶ A. İnan, *Şamanizm*, s. 62.

¹³⁷ ‘Koru’: küçük orman, beylerin veya başkalarının korusu, korunan ve gözetilen her yere ‘koru’ denir. *DLT I*, 375.

¹³⁸ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 49, n. 96; O. Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, s. 81, n. 154, İstanbul, 2004; Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, IX/35, (Temmuz 1945), s. 305-318.

¹³⁹ Gerdizî, *Zeyn el ahhâr*, s. 279’dan naklen, Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkelerine*, s. 89, Ankara, 2001; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 16 n. 31.

¹⁴⁰ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 16 n. 31.

¹⁴¹ ‘irin’ kenar, dudak, yaka anlamındadır. *DLT I*, 77; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçe’si Sözlüğü*, s. 64.

¹⁴² “Anta yana tüşdim Ötüken irin kışladım” Şine-Usu Yazıtı, doğu yüz 7. satır; “Ötüken yış başı anta [As?] Önüz başı anta İduk baş kidinte Yabaş Tokuş beltirinte anta yayladım.” Şine-Usu Yazıtı, doğu yüz 9. satır; Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler” *Turkish Studies*, c. 2/4 (Güz 2007), s. 1264.

¹⁴³ *DLT III*, 133.

¹⁴⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 278.

¹⁴⁵ E. Esin, *Türkistan Seyâhatnâmesi*, s. 45, Ankara, 1997.

'Yeşil Şehir'¹⁴⁶ denildiği gibi, Bursa şehrimize bugün dahi 'Yeşil Bursa' denir.¹⁴⁷ Demek ki Keş şehri ve Bursa şehri birer 'yuş'tır. Öyleyse 'Ötüken Yış', 'Ötüken Ormanı' değil 'Yeşil Ötüken', 'Iduk Ötüken Yış' ise 'Kutsal Yeşil Ötüken' demektir. Sonuçta 'Ruhu'l-Kudüs'te 'Mescid-i Aksa', 'Mekke-i Mükerreme'de 'Kabe-i Muazama' ne ise, Orhun'da 'Ötüken Yış' odur.

Gök Türk devleti, Bilge Kağan'ın 25 Kasım 734 yılında Buyruk Çur tarafından zehirlenerek öldürülmesiyle birlikte mezara girmişti. Hanedan mensuplarından birçoğu gidip Çin İmparatoru Hsüan Tsung'a teslim olmuşlardı. Son Gök Türk kağanı Wu-su-mi-şi (Ozamiş)¹⁴⁸ 744 yılında Basmlı, Karluk ve Uygur boyları tarafından mağlup edilerek öldürülmüş¹⁴⁹, zavallı Ozamiş Kağan'ın bahtsız başını mutantan bir törenle Çin'e gönderip İmparatora takdim edilmişti.¹⁵⁰

745'de Gök Türklerin kudretini kıran Uygurlar bu andan itibaren bütün Orta Asya'nın hâkimi olmuşlardı. Gerek menşe efsanesindeki paralel zıtlık, gerekse Mani dininin kabulüyle, Uygur hanedan ve yüksek aristokrasininin Ötüken'in kutsiyeti ve burasının muhafazasının önemi konusunda Gök Türkler kadar hassas davranmamışlardı.

Ötüken'deki Uygur devleti ancak 840 yılına kadar varlığını sürdürdürebildi. 840 yılından önce kendisi de bir Türk olan Kırgız reisi A-je; "Uygurların altın çadırını alacağım ve önüne bayrağımı dikerek, atlarna geçit resmi yaptıracağım" demişti.¹⁵¹ Gerçekten Kırgızlar, 840 yılında Uygur devletine son vermişler, Uygurlar korku ve panik ile sağa-sola dağılmış-

¹⁴⁶ *İslam Ansiklopedisi* 'Keş' Mad. c. 6, s. 600; V.V. Barthold'un dediğine göre, Emir Timur'un zafer arkadaşlarının kabirleri buradaymış. Timur bu şehirde Aksaray adlı muhteşem bir saray yaptırmış, kabri dahi evlerce buradaymış. V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (haz. İ. Aka-K.Y. Kopruman) s. 182, Ankara, 2006. Bu şehrin asıl adı Kaş olmalıdır. Kaş, lekesiz beyaz veya kara taş demektir. *DLT I*, 330; *III*, 22-152. Bu Çinlilerin Taş Kend'e, Çince taş anlamına gelen 'Che' demesiyle aynıdır.

¹⁴⁷ Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olarak seçilmesi, Ankara'daki Atatürk Orman Çiftliğinin tesisi ve İstanbul'da, şahsında Osmanlı Padişahı tipini yaratmış olan ilk padişah olan Fatih Sultan Mehmet'in bir dalını bir baştan üstün gördüğü Belgrat Ormanları belki böyle bir nostaljik takıntının ürünüdür.

¹⁴⁸ R. Grousset, son Gök Türk Kağanı'nın Tengri Kağan olduğunu, bu kağanın 741 yılında Doğu Şad'ı olan Ozmuş adında bir subay tarafından öldürüldüğünü ve bu kişinin de kendisini Ozmuş Kağan adı ile hükümdar ilân etmiş olduğunu yazmıştır. R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. R. Uzmen), s. 140, İstanbul, 2006.

¹⁴⁹ 753 yılına Uygur Kağanı Moyen-Çor tarafından diktirilmiş olan *Terhin Yazıtı*'nın, doğu yüzü 6. satır "...atıgın yamaşdı bingayontdı. Ozmuş tigin odurganta yonyur tidi, anı algıl tidi/...ileri gelenleri ile bize katıldı. Bin kişi sevk etti. Ozmuş Tigin Odurgan'dan yürüyor dedi. Onu al (gel) dedi" 9. satır "...ozmuş tigin kan boltı kony yilka yondum/...ve Ozmuş Tigin han oldu. Koyun yılında (743) (üzerine) yürüdüm); Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, sayı 28, s. 72.

¹⁵⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 112; Özkan İzgi, *Yen-Te Seyahat-nâmesi*, s. 16, Ankara, 1989; A. Taşağıl, *a.g.e.*, III, s. 59; Aynı müellif, *Eski Türk Boyları*, s. 67, Ankara, 2004; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 25; Aynı müellif, *Oğuzlar*, s. 39, TDAY Yay., İstanbul, 1999; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 121; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 441; *İslam Ansiklopedisi*, "Türkler" Mad. s. 179.

¹⁵¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 283; L.N. Gumilev, *a.g.e.*, s. 510; E. Esin, "Orduğ", s. 162.

lardı.¹⁵² Uygurlar, Tarihi Türk yurdu Ötüken'i ellerinde tutamayarak, buraların yabancı kavimlerin eline geçmesine sebep oldular ve Türk tarihinin seyrini değiştirdiler.¹⁵³ Kırgızların 840 etrafında Ordu-Balığ'ı almasının ardından, Uygurlar güneye doğru, evvelden de yayılmış oldukları Türkistan ve Kansu bölgelerine göç ettiler. Kırgızların Uygur baskını ve katliamı Türk tarihinin büyük katliamlarından kabul edilir.¹⁵⁴ Bu yüzden Kırgızlar Orhun bölgesine 'barbarlığı' getiren bir kavim olarak vasıflandırılır.¹⁵⁵ Eski Orta Asya halklarının en yüksek vatan sevgisini en içten duygularla aksettiren¹⁵⁶ ve kahramanlığın büyük bir timsali olan güzel şiirleri vardır.¹⁵⁷ Kırgız katliamından sonra Uygur halkının Ötüken'i terk etmek zorunda kalmalarını anlatan; 'Veğ-vu Irğlar eski vatanın hasretini çekiyor'¹⁵⁸ şarkısının ne gibi bir hissiyata tercüman olduğu şimdi daha iyi anlaşılıyor.

Cengiz Han 1207 yılında Moğol birliğini kurduğunda, onlara tâbi duruma düşen ilk Türk kavmi Kırgızlar olmuş ve Moğollara vergi verir hale gelmişlerdi.¹⁵⁹ Dahası, eski adamların resimlerinin hayattaki insanlara zarar vereceği inancında olan Moğollar Orhun bölgesindeki heykellerin kafalarını kırmışlar, etrafı talan etmişlerdi.¹⁶⁰ Kırgız kavminin Uygur hakanlığını yıkarak işgal ettiği 'Ötügen'de tutunamayıp, buranın Moğollara geçmesine, tam idrak ve intibak edemedikleri anlaşılır¹⁶¹ 'Orhun Kültürünün' ortadan kalkmasına ve eski Türk hakanlar yurdunu bir daha geri gelmemek üzere Moğollara kaptırmak suretiyle, Türk tarihinde oynadıkları menfi rol dikkatlerden uzak değildir.

Dost ya da düşman, kim olursa olsun Orhun'a gelen kişilerin gördüğü ilk şeyler Orhun abideleridir. Onları sadece bir balbal olarak hayâl

¹⁵² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 124; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 47; A. Taşağul, *Eski Türk Boyları*, s. 78; Ö. İzgi, *Seyahatnâme*, s. 25 vd.

¹⁵³ Saadettin Gömeç, "Uygur Kağan Soyunun Problemleri", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına, Sayı: 8, Ankara, 2008'den ayrı basım, s. 1.

¹⁵⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 124; Ö. İzgi, *Seyahatnâme*, s. 25.

¹⁵⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 47.

¹⁵⁶ bkz. Muhadderden Özerdim, (V. Eberhard nezaretinde) "M.S. 4-5.inci Asırlarda Çin'in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri" *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, c. 2, sayı IX, s. 91, 1943.

¹⁵⁷ "a.g.m.", s. 96.

¹⁵⁸ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 75.

¹⁵⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 160; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 128.

¹⁶⁰ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 14; Saadettin Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, s. 24-31, 2003; "ORKUN", *Orkun Dergisi*, Sayı: 46, 2001; Prof. Dr. Sema Barutçu-(Özönder) ve Doç. Dr. Saadettin Gömeç tarafından 1993 yılında Orkun Yazıtları'nın ve Moğolistan'daki diğer Türk eserlerinin korunması ve onarımına dair bir proje hazırlanmıştı. Ancak bildiğim kadarıyla bu proje maalesef akim kaldı.

¹⁶¹ Faruk Sümer, "Kırgızlar, diğer Türk kavimlerine nazaran medeniyetçe oldukça geri kalmış topluluk idiler. Bu sebeple, Orhun bölgesindeki Ordu Balık ile diğer meskün yerleri yakıp yıkarak bu ülkedeki siyasî, içtimâî ve kültür bakımlarından gelişmiş olan yerleşik hayatı yok ettiler" değerlendirmesinde bulunmaktadır. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 33; *Oğuzlar*, s. 47.

etmek doğru değildir. Bu balballar buraya dosta güven, düşmana korku vermek için sıralanmışlardır. Orhun Havzasına giren bir kişi eğer dost ise, böyle güçlü bir milletin topraklarına geldiği için güven duyar. Çünkü yüzlerce krala, beye, komutana baş eğdirmiş, kılıçlarının darbeleriyle yok olmuş, düşmanlarına aman vermeyen bir milletin arazisine ulaşmıştır. Eğer iyi niyetli değil ise de, o yüzlerce düşmanın başına gelen âkıbetin kendi başına da geleceğini, bu taşları görünce hatırlayacaktır. Bazı araştırmacılar, eski Türk yazıtlarının taşlara hakkedilmesinin en büyük sebebinin kağıdın bilinmemesinden değil, kağıdın bulunamamasından kaynaklandığını iddia etmişlerdir.¹⁶² Ancak bu yazıtlar gerçekte, 'İl ben-güsü' olup, araziye vurulan bir damga, bir bakıma arazinin tapu senedi durumunda idi. Yani Çin Seddi'nin inşasının bir de psikolojik sebebi olması¹⁶³ gibi, dosta düşmana 'bu arazi benim, işte arazinin tapusu' denilmek istenmiştir.¹⁶⁴

II. Gök Türk Kağanlığı döneminin bilge/akıllı kağan ve kumandanları tarafından 'Kutsal Ötüken Bölgesi'ne diktirilen, Orhun yazıtları aynı zamanda İpek Yolu'nun kuzey kolu üzerinde bulunmaktadır.¹⁶⁵ Kaşgarlı'nın naklettiği eski bir Türk atasözü, "Yırak yer sabın arkış keldürür"¹⁶⁶ diyor. Bu balbalları ve yazıtları İpek Yolu üzerine dikenler herhalde buranın ve sahiplerinin namının cihana yayılmasını istemiş. Dediklerine göre, doğu Türk ellerinin coğrafi vaziyeti, dolayısıyla kültürel rolü biraz Anadolu'yu okşarmış.¹⁶⁷

Sonuç olarak bu makalede, Ötüken'in yeri belirlendikten sonra, burasının kutsiyeti ve bu kutsiyetin sebepleri üzerinde durulmuştur. Ötüken adının Moğollarda Yer Tanrısı ve kadın Şaman demek olan 'Etugen' ile ilgili olmadığı, bu adın, Türkçe'de 'dua, rica, talep' anlamlarına gelen 'ötü' kelimesine, Doğu Türklerinde 'şehir' anlamına gelen 'ken' ekinin ilâve edilmesiyle oluştuğu, bunun manasının da 'dua şehri/dua edilen şehir' anlamında olduğu, 'Ötüken Yış'ın ise 'Yeşil Ötüken' demek olduğu savunulmuş ve önerilmiştir.

¹⁶² Erhan Aydın, "Eski Türk Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri Üzerine", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, G.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 156, güz 2007/1. Sorun kâğıt temini olsaydı, işlemesi taştan daha kolay bir malzeme bulunabilir, hattâ göçebelere bol miktarda bulunan deri tercih edilebilirdi. Kaldı ki, mezar taşı ve anıt mezarlarda mermerler üzerinde hiçte kısa olmayan ifadeler yazmak geleneği devam etmektedir. Nihayet Mo-yen-Çor Kağan, Terhin Yazıtı'nın batı yüzü 2. satırda aynen; "bing yıllık tümen künlik bitiği-min belgümin bunta yası taşka yaratıtdım/Bin yıllık, onbin günlük kitabemi ve işaretimi burada yası taşta yazdırdım" diyor.

¹⁶³ Bülent Okay, "Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, c. 36, sayı 1-2, 1993.

¹⁶⁴ Bazı yaylalarda kayalar üzerinde damgalar tespit edilmektedir ki, bunlar o yayladan yararlanan obaların damgalarıdır. bkz. A. İnan, *Makaleler*, c. I, s. 284, n. 10.

¹⁶⁵ Muhtarhan Orazbay, "Tarihte Türkler ve İpek Yolu", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 92, s. 53-72, Ekim 1994; Cengiz Alyılmaz, "İpek Yolu ve Orhun Yazıtları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 24, Erzurum 2004.

¹⁶⁶ "Uzak yerin haberini kervan getirir." *DLT I*, 97.

¹⁶⁷ M. Şükrü Akkaya, "Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 3, s. 78, 1943.

Kaynakçalar ve Kısaltmalar

- Akkaya, M. Şükrü, “Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım”, A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, Sayı: 3, 1943.
- Alyılmaz, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 13, Bahar 2003.
- Alyılmaz, Cengiz, “İpek Yolu ve Orhun Yazıtları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 24, Erzurum 2004.
- Arat, R.R., *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1991.
- Arısoy, Ömer, “Orhun Abideleri ve Türk Tarihindeki Önemi”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 153, 1999.
- Arslan, Mustafa, “Türk Destanlarında Evren Tasarımı”, *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, s. 65-75, İzmir, 2005.
- Ay, Tansu, “Bilge Kağan (683-734)”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 13, 1988.
- Aydemir, Adem, “Türk Folklorunda Nişanlanma ve Evlilik Sembolü Olarak; ‘Gerdanlık, Küpe ve Yüzük’”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 282, Haziran 2010.
- Aydın, Erhan, “Bay-Balık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler”, *Turkish Studies*, c. 3-4, yaz 2008.
- Aydın, Erhan, “Eski Türk Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, G.Ü. Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, güz 2007/1.
- Aydın, Erhan, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, c. 2-4, güz 2007.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (haz. H. Dursun Yıldız), Ankara, 1990.
- Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (haz. İ. Aka-K.Y. Koprıman), Ankara, 2006.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi I-II*, İstanbul, 2007.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Mitolojisine Giriş*, İstanbul, 2007.
- Bayat, Fuzuli, “Türk Mitolojisinde Dağ Kültü”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, c. 12, Sayı: 46, 2006-2.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1993.
- Çağatay, Saadet, “Türkçe Dini Tâbirler”, *Necati Lugal Armağanı*, s. 197, Ankara, 1968.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995.
- Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, (çev. N. Uluğtuğ), Ankara, 1996.
- Eberhard, Wolfram, “Toba’lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”; A.Ü. D.T.C.F. Dergisi, c. 1, Sayı: 2, 1943.
- Ekincikli, Mustafa., *Tarih Araştırmaları Dergisi*, TDAV Yayını, “Türk İnanç ve Dini Hayatın Tarihi Seyri”, sayı 74 27-46 yıl, Ekim 1991
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, (çev. Lale Arslan), İstanbul, 2003.

- Ergin, Muharrem, *Gök Türk Abideleri*, İstanbul, 2005.
- Erkoç, H. İhsan, "Askeri Tarih Açısından Köl Tigin", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 26, Sayı: 1, 2006.
- Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi (İç Asya'daki Erken Safhalar)*, Ankara, 1985.
- Esin, Emel, *Türkistan Seyâhatnâmesi*, Ankara, 1997.
- Esin, Emel, "Orduğ-Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 1968.
- Esin, Emel, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976.
- Gabain, A. Von, *Eski Türkçe'nin Grameri*, (çev. M. Akalın) Ankara, 2007.
- Gabain, A. Von, "Kök-Türklerin Tarihine Bir Bakış I. Stepte Yaşayan Kök-Türkler 682-742", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, (çev. Saadet Ş. Çağatay), c. 2, Sayı: 5, 1944.
- Gömeç, Sadettin, "Ergenekun", *Orkun*, Sayı: 79, 2004.
- Gömeç, Sadettin, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, c. 17.
- Gömeç, Sadettin, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, 2003.
- Gömeç, Sadettin, "ORKUN", *Orkun Dergisi*, Sayı: 46, 2001.
- Gömeç, Sadettin, "Ergenekon", *Orkun Dergisi*, Sayı: 79, 2004.
- Gömeç, Sadettin, "Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 35, c. 22.
- Gömeç, Sadettin, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *PAÜ Eğitim Fak. Dergisi*, Sayı: 4, 1998.
- Gömeç, Sadettin, "Uygur Kağan Soyunun Problemleri", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları (Prof. Dr. Cihat Özönder'in Anısına)*, Sayı: 8, Ankara, 2008'den ayrı basım.
- Gömeç, Sadettin, "VII. ve VIII. Yüzyıl Yazıtlarına Göre Türklerde Ordu", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 141, 1998.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. R. Uzman), İstanbul, 2006.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, (çev. A. Batur), İstanbul, 2004.
- Hannâme' Necati Lugal Armağanı*, Ankara, 1968.
- Hoppal, Mihaly, "Sibirya Şamanizminde Doğa Tapınımı", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, (çev. Gürbüz Erginer), c. 41-1, 2001.
- Işık, Ramazan, "Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültürler", *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9-2, 2004.
- İbrahim, Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 2005.
- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara, 1976.
- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, c. I-II, Ankara, 1998.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1986.
- İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları.

- İzgi, Özkan, *Yen-Te Seyahatnâmesi*, Ankara, 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 2005.
- Karatay, Osman, “Ötüken Yiş Bahsine İlave: Varenglerin Yolundaki Rusya Dağları”, *Aradeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, kış 2009.
- Karatay, Osman, “Ötüken Yiş: Dağ, Orman ve Ülke”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, 2007.
- Kırcı, Emine, “Türk Kültüründe Ateşle İlgili İnanışlar”, *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara, 1998.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Dağ Başındaki Garip Mezarlar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 140, Ağustos 1998.
- Korkmaz, Zeynep, “Eski Türkçe’deki Oğuzca Belirtiler”, *A.Ü. D.T.C.F. Türkoloji Dergisi*, c. 4, 1974.
- Korkmaz, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. I, Ankara, 2005.
- Kutadgu Bilig*, (çev. R.R. Arat), İstanbul, 2006.
- Kutlu, Özen, “Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 74, Ekim 1991.
- Mahmut, Kaşgarlı, *Divanü Lûgat-it-Türk*, (çev. Besim Atalay), Ankara, 2006.
- Mert, Osman, “Şaahar Tepesi ve Bölgede Bulunan Kaya Üstü Tasvir, Damga, Yazıt ve Kurganlar”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 40, Erzurum 2009.
- Mirşan, Kâzım, “Erken Türk Tarihi Türk Takvimi ve Orhun Yazıtları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 138, 2002.
- Mirşan, Kâzım, “Erken Türkçe Yazıtlar”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 212, 2004.
- Okay, Bülent, “Çin Seddi’nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş”, *AÜ. D.T.C.F. Dergisi*, c. 36, Sayı: 1-2, 1993.
- Orazbay, Muhtarhan, “Tarihte Türkler ve İpek Yolu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 92, Ekim 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I-II, Ankara, 1981.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, c. I-II, Ankara, 1988.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.
- Özcan, Koray, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi-VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar”, *Gazi Ü. Müh. Mim. Fak. Dergisi*, c. 20, no 2, 2005.
- Özdemir, Hasan, “Dede Korkut’un Kişiliği İle İlgili Efsaneler”, *A.Ü. D.T.C.F. Türkoloji Dergisi*, c. 16, Sayı: 2, 2003.
- Özertim, Muhadderem, (V. Eberhard nezaretinde), “M.S. 4-5.nci Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri”, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, c. 2, Sayı: IX, 1943.

- Özerdin, Muhadderin, "Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoco Şehrinde Evler", *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Sayı: 3-4, c. 16, 1958.
- Pamir, Aybars, "Türklerin Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukukuna Etkisi", *A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 52, Sayı: 4, s. 155-186, 2003.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, 4. baskı, Ankara, 1996.
- Sertkaya, Osman F., "Yıs (Yış?)/Yisi/Yis/Yiş Kelimesi ve Akraları Üzerine", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi (A.B. Ercilasun Armağanı)*, No: 13, Bahar 2003.
- Seyidov, M.A., "Eski Türk Kitabelerinde Yer-Sub Meselesi", *A.Ü. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, (çev. Sadettin Gömeç), c. 18, Sayı: 29, 1996.
- Shiratori, Kurakichi, "Kanghan Unvanının Menşei", *T.T.K. Belleten*, (çev. İ. Gökbakar), c. IX, Sayı: 36, 1945.
- Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1993.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul, 1999.
- Sümer, Faruk, "Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) I", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 32, 1989.
- Sümer, Faruk, "Orhun Abideleri Kahramanı Gül Tekin (Köl Tigin) II", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 33, 1989.
- Sümer, Faruk, "Türk Destanları IV Ergenekon Destanı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 64, 1992.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 2001.
- Tarama Sözlüğü*, T.D.K Yay., c. I-VII.
- Taşagül, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004.
- Taşagül, Ahmet, *Gök Türkler I*, Ankara, 1995.
- Taşagül, Ahmet, "Kapgan Kağan Devrinde Gök-Türk-Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 65, Nisan 1990.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 2004.
- Turan, Osman, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten*, IX/35, s. 305-318, Temmuz 1945.
- Yudahin, K.K., *Kırgız Türkçesi Sözlüğü*, c. I-II, Ankara, 1998.